

**HISTORY
OF ARCHITECTURE**
HISTORIA ARCHITEKTURY

Received: 2nd January 2025
Revised: 28th July 2025
Accepted: 7th October 2025

TEKA KOMISJI URBANISTYKI I ARCHITEKTURY
O/PAN W KRAKOWIE
URBANISM AND ARCHITECTURE FILES
OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES
KRAKÓW BRANCH
TOM LIII/2025 PL e-ISSN 2450-0038
pp. 433–450 PL ISSN 0079-3450
DOI: <https://doi.org/10.24425/tkuia.2025.157385>

ANDRZEJ LEGENDZIEWICZ

DSc PhD Eng. Arch., Prof. PWr.
Wrocław University of Science and Technology
Faculty of Architecture
e-mail: andrzej.legendziewicz@pwr.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9228-296X>

DARIA WERONIKA DOBRASIAK

Msc Eng. Arch.
Wrocław University of Science and Technology
Faculty of Architecture
e-mail: daria.dobrasiak@pwr.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4235-4670>

TRANSFORMATIONS OF THE MEDIEVAL ARCHITECTURE OF THE PARISH CHURCH IN ZŁOTY STOK AGAINST THE BACKGROUND OF STYLISTIC TRENDS OF THE GOTHIC AND RENAISSANCE PERIODS IN SILESIA

PRZEMIANY ŚREDNIOWIECZNEJ ARCHITEKTURY
KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO W ZŁOTYM STOKU NA TLE NURTÓW
STYLISTYCZNYCH OKRESU GOTYKU I RENESANSU NA ŚLĄSKU

ABSTRACT

The subject of this article is an overview of the architectural transformations of the parish church in Złoty Stok. The first mention of the church, which indirectly provides information about it, comes from a document from 1331. The church is mentioned again in a different document from 1497. Descriptions concerning the creation and transformation of the church refer to the findings of pre-war researchers, which were based on a general view of the plastered building. Conducted architectural research has enabled the stages of the building of the medieval church in the 14th and 15th centuries to be distinguished. The first part of the church to be built was a two-span chancel, with a single-nave main building being built in the next stage. The modern transformations of the church are related to the erection of its tower in 1545, and the reconstruction of the main building and the western gable in around 1561. In conclusion, the execution of the Gothic chancel and the Renaissance reconstruction of the nave are presented with regards to other Silesian examples. Stylistic trends from Europe are indicated as a model for the architectural solutions used in the studied church.

Keywords: Architecture, Silesia, church, Gothic, Renaissance



STRESZCZENIE

Tematem artykułu jest omówienie przekształceń architektury kościoła parafialnego w Złotym Stoku. Dotychczasowe opracowania historii przekształceń kościoła są bardzo ogólne. Opierają się na ustaleniach badaczy przedwojennych oraz na ogólnym oglądzie otynkowanej budowli. We wstępie przedstawiono cel pracy, metodologię, źródła i dotychczasową literaturę. Przeprowadzone badania architektoniczne umożliwiły wydzielenie etapów budowy średniowiecznej bryły kościoła w XIV i XV wieku. Jako pierwsze powstało dwuprzęsłowe prezbiterium, a następnie — jednonawowy korpus. Nowożytnie przekształcenia kościoła objęły wzniesienie wieży w 1545 roku oraz przebudowę korpusu około 1561 roku. W podsumowaniu omówiono realizację gotyckiego prezbiterium oraz renesansowej przebudowy nawy na tle innych przykładów śląskich. Wskazano kierunki nurtów stylistycznych płynących z Europy, stanowiących pierwowzór dla rozwiązań omawianego kościoła.

Słowa kluczowe: architektura, Śląsk, kościół, gotyk, renesans

1. INTRODUCTION

Złoty Stok is located in the southern part of Silesia, on the border with the Czech Republic. It is on the route connecting Kłodzko with Nysa and Opole. The former parish church of Corpus Christi, later known as St. Christopher and then Most Holy Saviour (Evangelical), was located in the south-western part of the area covered by the town's charter. It was erected on a plot adjacent to the south-west part of the market square. The main building of the church, with its tower, is a characteristic element in the city's panorama, which can be seen against the background of the Bardo Mountains.

1.1. Description of the church

The church consists of a two-span chancel with a polygonal closure, a four-span single-nave main building, and a four-storey tower, which is offset from the western wall of the church by about 60–70 cm. The chancel is accentuated by a polygonal closure from the east (on the axis of the nave). This closure is built on a plan of a part of an octagon — five sides. On the southern side, it is adjoined by a two-storey, two-span outbuilding that houses the sacristy and patrons' lodge. The nave has a porch, which is built at the height of the second span (counting from the east). In turn, from the north, a small outbuilding is located next to the tower, which houses the lower flight of the staircase.

The composition of the facade of the chancel and the main building is determined by three-slope buttresses, which were placed on the edges of the polygonal closure and between the spans of the building. Between them, there are splayed sectional windows. Only two sections of the walls on the north side are devoid of window openings: on the western edge of the chancel and on the western edge of the nave. The walls are crowned with a cornice, the profile of which is significantly damaged. The southern facade of the sacristy and the patrons' lodge is shaped a bit differently. There are two narrow window openings

on the ground floor, with two high ogival recesses above them.

The four-storey composition of the tower's facade is marked by profiled cornices, the crowning and most prominent of which is the base for the brick balustrade surrounding the cupola. The three lowest levels of the core are smooth and decorated only with narrow windows that illuminate the five levels of the interior. There is rich detail on the top floor. Around the two semicircular clearances, simple framings with imposts at the base of the arches were introduced. Between them there are three semicolumns, which are placed on square pedestals. The place of their intersection with the crowning cornice is emphasized with prominent decorative flashing. The next two semicolumns, which embrace the corners of the facade, are accentuated in a similar way.

The main entrance is located on the ground floor of the west facade of the tower, and is enclosed in a stone Renaissance portal. Its composition consists of pillars with capitals, on which the semicircular arcade with a keystone is located. The frames have a fascia decoration that includes a braided motif and spandrels decorated with coats of arms and flowers. The date 1545 was carved on both sides of the keystone, and a profiled cornice was placed above it. The southern entrance to the nave is preceded by a porch, in which there is the original entrance to the nave — enclosed by a deeply profiled, two-framed gothic portal.

The chancel was designed as a two-span structure with a polygonal closure and a cathedral-type net vault (with double ribs). In turn, the nave is covered with a ceiling suspended to the roof truss. The interior of the chancel is illuminated by three windows: one from the north and two in the eastern closure. Light enters the nave through six openings: four from the south and two from the north.

The sacristy is decorated with a barrel vault with lunettes, and the patrons' lodge is covered by a ribbed vault. The lower level is illuminated by two windows: one from the south and one from the east.

The ground floor of the tower is filled with a porch that is covered with a groin vault with triangular profiles at the intersection of the barrel vaults. The canopy of the first level has a similar decoration. The subsequent five levels are distinguished by massive ceilings, which were probably installed in place of older wooden ones. Access between them is provided by spiral stairs located on the axis of the eastern facade of the tower, which is accessible from the north.

The chancel and the nave are covered with a gable roof, which above the closure turns into a polygonal roof. The tower is covered with a multisided bell roof that has a small lantern. The roof is surrounded by a balustrade with quarter circle shapes in the corners.

1.2. Purpose of the study

The aim of this article is to discuss the transformation of the architecture of the former church (in chronological order). In addition, an attempt is made to present the transformation of the building's form with regards to the stylistic trends of the Gothic and Renaissance periods in Silesia.

1.3. Scope

The scope of the research covered three areas. The first was the identification of the structure of the preserved church. The building was subjected to an architectural survey that covered the unplastered walls of the ground floor of the chancel, nave, and annexes. The walls within the attic over the nave and chancel, as well as in the interior of the tower, were examined. This investigation was supplemented by an analysis of the historical iconography. The second stage involved comparative studies of other buildings built in the same period (buildings with net vaults and buildings with attics and pitched roofs). The obtained results were used to make a hypothetical reconstruction of the church's historic form. Based on the results of the above research, the church was compared with trends that shaped the architecture in Central Europe at the turn of the 14th and 15th centuries and during the Renaissance period.

1.4. Method and techniques

The study was based on the results of architectural research carried out during the renovation of the church (Legendziewicz and Kubik-Michalska, 2022). Based on differences in the used technology, materials and architectural detail, the phases of the formation of the nave of the church were distinguished. Previously unknown decorative elements were also archived.

Archival iconography included views of the town and the church by F.B. Werner made in around the middle of the 18th century (Werner, 1738, tab. VII; Werner, n.d., pp. 613, 615), as well as postcards from the

beginning of the 20th century (Kościół św. Krzysztofa, https://fotopolska.eu/Zloty_Stok/b77589,Kosciol_sw_Krzysztofa_sala_gimnastyczna.html (accessed 24.08.2024); Kościół św. Krzysztofa dawny — Sala gimnastyczna, https://polska-org.pl/3325110,Zloty_Stok,Kosciol_sw_Krzysztofa_dawny_Sala_gimnastyczna.html (accessed 24.08.2024)). Recourses in the archives of the National Heritage Institute and the Lower Silesian Provincial Conservator of Monuments (Wałbrzych Branch) were also used.

Based on the results of the research and comparative studies, the historic forms of the church from the Middle Ages and the Renaissance were reconstructed. The Gothic architecture of the chancel was linked to a trend that originated from the work of Peter Parler of Prague at the turn of the 14th and 15th centuries. In turn, the Renaissance decoration of the nave was based on stylistic trends from southern Europe. These trends had a significant influence on the shaping of the architecture in Silesia in the 16th century.

1.5. Literature review

The oldest mention of Złoty Stok comes from a document dated at 8 July 1291, issued at the monastery in Kamieniec Ząbkowicki, in which the administrator Heidenrico dicto de Richinstein (Heidenrico, known as from Złoty Stok) is referenced. (SUB, 1998, nr 23; CDS, 1881, 47; CDS 1886, 2196). The parish priest of Złoty Stok is mentioned in a document that was issued by the office of Bishop Nanker in 1331 (CDS, 1881, 147). The parish church of Corpus Christi is mentioned in 1497 (Neuling 1902, 255). A fire destroyed the town and the parish church of St. Christopher in 1638 (Uber 1882, 41).

Changes in the architecture of the church are presented very modestly in literature. The first to describe the history of the church and the parish in the modern period was Julius Krebs (Krebs, 1917, pp. 277–333). According to him, the church was medieval and built in the 14th century. The tower of the church was built in 1545 (the date engraved on the portal). Jerzy Pilch also published a concise description of the church, including its general dating (Pilch, 1978, p. 345). He considered the building to be constructed at the beginning of the 16th century, and then rebuilt in the 17th and 18th centuries. He dated the portal to 1540 (?). The history of the church, based on the findings of J. Krebs, was published by Marian Kornecki (Kornecki, 1980, pp. 34–71). He described the preserved decor of the main altar and epitaphs; the unpreserved decor of the pulpit, side altar and galleries; and also decorations that are now stored in museums. He assumed that the construction of the present church started in the 14th century, and that this fact is linked with the

church's first mention from 1331. The present form of the church comes from the first half of the 16th century, when it was rebuilt after a fire in 1545. This is when the choir galleries, the ceiling, and the western portal were made. He considered the tower to be medieval, with its Renaissance elements being added later: cornices, windows, and the attic. The multisided bell roof, and the brick balustrade around it, were built in 1785. In a different publication, J. Pilch repeated the information about the mention of the church from 1331 (Pilch, 2005, pp. 474). He considered the church to be constructed at the turn of the 14th and 15th centuries, and the chancel's vault to be built when the building was reconstructed in 1545. He dated the transformation of the interior and the bell roof of the tower to 1785. A similar view to M. Kornecki was presented in a catalogue publication concerning monuments of art in Poland (Zabytki, 2006, pp. 1092–1093). The authors concluded that the church was erected in the 14th and 15th centuries, with it being extended in the 16th century. The chancel's vault was built in the 16th century, and the tower at the turn of the 14th and 15th centuries. The tower was rebuilt after 1638 by adding an attic, and covered with the current roof at the end of the 19th century.

2. RESEACH RESULTS

The construction of the city's church probably began at the turn of the 14th and 15th centuries on a plot adjacent to the south-western corner of the market square. The oldest elements preserved in the present church are the chancel and sacristy. Such dating is indicated by the arrangement of the priestly party and by the form and architectural details of the vault that was constructed at the same time as the perimeter walls.

The chancel was designed as a two-span interior with dimensions of 11.1 m by 8.4 m. It had a three-sided closure of the altar bay and was illuminated with at least five ogival windows with splayed jambs. Excavations in the vicinity of the polygonal closure revealed that bricks were used for the masonry of the jambs and arches. The arches that covered the openings had a thickness of one brick. They were probably decorated with stone traceries of a currently unknown pattern. The location of two windows in the northern wall, and three in the polygonal part, is known. The arrangement and size of the openings in the southern facade remain unknown due to the introduction of a patrons' lodge in the 15th century and the piercing of wide arcades from the Baroque period.

The interior of the chancel was covered with a barrel vault with lunettes. Its decoration was made of net ribs arranged in the so-called cathedral system (with

a double duct). In the altar part, there are now three broken ribs that emerge from bosses with shields.

The largest boss, which connects the five ribs above the altar's mensa, is decorated with a representation of the Silesian eagle. The *tas-de-charges* of the stone ribs, which have a double-cavity profile, are based on stone corbels with heraldic cartouches. From the west, the chancel probably opened onto the nave through a ogival chancel arcade — traces of which in the form of an arch made of *voussoir* were found above the present arcade during the performed excavations. The rainbow arcade was supported by a pair of pillars that reached the corners of the present nave. From these corners, brick toothings were formed towards the west to connect the perimeter walls of the nave. In the foundation part of the building, in the north-eastern corner of the nave, the foundation of a diagonal pillar was found. This relic indicates that the original intention was probably to build a vaulted nave.

On the southern side of the chancel, at the height of the rectangular bays, a one-story sacristy with dimensions of 9.4 m by 4.8 m in its outer contour was erected. It was covered with a double-span barrel vault with two lunettes. Interior lighting was provided by small, narrow windows: two from the south in the spans' axes, and one in the eastern wall. A small semi-circular recess was located under the western opening in the southern wall, and next to it there was a lavabo. In the western wall, a wide sectional recess was built during the construction of the perimeter walls. The entrance to the sacristy from the chancel side was placed in the western bay and surrounded by a stone ogival frame with a bevel.

Grey paint was found on the chancel's ribs, with traces of white joints that imitated stone *voussoirs*. The preserved traces (of a similar colour) on the stone frame of the sacristy's portal indicate that the architectural detail was probably painted in grey in the Middle Ages.

In the axes of the *tas-de-charges* of the vaults, three-step buttresses were constructed on the facades. Each of the buttresses was accentuated with a stone drip cornice. Above the upper copings of the buttresses, frieze panels of a currently unknown height were arranged. The lower edge of these frieze panels, which was made of bricks arranged with their headers to the front, was found in inspection excavations above the windows in the polygonal closure.

The facades were covered with rough plaster, and there were smoothed whitewashed bands around the window openings. The chancel was covered with a high multi-hipped roof, which was closed from the west with a stone triangular gable, the southern basis of which was found at the attic level. The sacristy was probably covered with a shed roof.

The second stage of building the church was the construction of the nave, which was probably built in two steps. Its construction could have started right after the chancel was erected. The beginning of work on the perimeter walls in the early 15th century can be confirmed by the form of the southern portal.

The main building, the current walls of which are lower than those in the chancel, was erected on a rectangular plan with dimensions of 27.7 m by 12.5 m. It was built in a four-span system, the composition of which was determined by buttresses along the facade. Three entrances probably led to it: the main one from the west on an axis of the western facade (with currently unknown form), and two side ones from the south and north in the second span counting from the east. The first one was enclosed in a stone portal (in the form of a shouldered flat arch) with deeply profiled framing. The size and shape of the northern one remains unknown, with its location being confirmed by the size of the window.

The cover of the nave also remains unknown. It could have been a beam ceiling suspended about 9 meters above the level of the present floor. In the inspection excavations made from the inside of the building, no relics of vaults were found on the perimeter walls.

The nave was illuminated by eight windows: four from the south, and four from the north. Openings with splayed jambs were covered with segmental arches made of stone voussoirs. Slightly processed stones were used to shape the edges of the openings.

The facades were supported by six buttresses (three on each facade). Window openings with dimensions of 1.8 m by 4.3 m or 1.8 m by 2.1 m (measured in the outer edges of the glyphs) were placed between them. The windows in the second bay from the east were lower, and below them there were side entrances framed by stone portals. The southern one is preserved to this day. The walls were covered with smoothed plasters made with coarse river sand, which were probably whitewashed.

The composition of the western wall remains unknown. In its northern part, a flight of stairs was found in the thickness of the walls, which led to the attic. The attic was accessible through an entrance located at a level of about 5 m above the current ground level. This indicates that on the west side of the nave there was probably an organ choir.

During the Hussite wars, the church was probably destroyed. In the mention of the church from 1497, there is information about the church being given the name of Corpus Christi — which can be associated with the probable completion of the reconstruction at the end of the 15th century

(Neuling, 1902, pp. 255). This dating can also be confirmed by the form of the architectural details of the entrance portal to the patron's lodge, where there are intersecting jambs of profiles.

The scope of work at the end of the 15th century probably included the reconstruction of the ceiling above the nave. Due to the large span of the interior, the structure was supported by wooden pillars. Their location remains unknown, although they were probably placed in the line of the buttresses on the axis of the nave. The sacristy was raised, and a patron's lodge was introduced above it. The perimeter walls were raised to the level of those of the chancel, and covered with a shed roof. The two-bay interior of the lodge was covered with a ribbed vault and illuminated with two windows from the south and one from the east. The entrance to the lodge was from the side of the nave through a door opening in the eastern wall. Stone stairs, the treads of which were embedded in the southern wall, led to it. In the entrance in the eastern wall of the nave, a stone ogival portal with interpenetrating tracery was embedded.

The last stage of shaping the present church was the construction of the tower in 1545, located on the axis of the west facade of the nave. The time of its completion is confirmed by the date placed in the portal leading to the porch on the ground floor. At the same time as the tower being built, an outbuilding was constructed on its northern side, which contained a staircase. The roof over the nave was also transformed, and it received a new layout with a Renaissance architectural form.

The tower was erected on a plan similar to a square with dimensions of 8.9 m by 9.3 m. It had spiral stairs on the axis of the eastern facade, which extended beyond its outline. On the ground floor there was a porch covered with a groin vault. The intersections of its barrel vaults were decorated with a characteristic triangular profile made of mortar. The entrance to the nave led through a vaulted tunnel of an ogival shape. Above the porch, another room covered with a similar vault was located. It was illuminated by narrow slit windows placed in deep recesses from the south, west and north. Access to the hall was provided by a staircase located on the northern side of the tower, which led to the chancel. The next five levels of the tower were marked by offsets in the interior and by door openings leading from the helical staircase. These rooms were covered with beam ceilings, with lighting being provided by narrow windows in recesses. The penultimate storey, at a height of about 20.7 m above the current ground level, had a groin vault with a thickness of one brick. Traces of dismantled vaults are visible in the perimeter walls. It was

bells that were probably located here, because in place of the narrow window openings, large semi-circular openings were introduced.

The articulation of the tower was composed of four levels that were accentuated by profiled cornices, out of which the crowning one, at the base of the attic, was built as the most prominent. The three lowest ones were almost devoid of detail, except for quoins in the corners. The fourth level was decorated with semicolumns that had impostes made of ceramic fittings (half-round and cove rowlock shapes). They were placed on plinths, whereas the intersection with the profiled crowning cornice was accentuated with decorative profiles. Three semicolumns framed the slit window openings, and two such columns were placed in the corners. The walls were decorated with sgraffito decoration in the form of diamond-shaped bossage. The remains of fragments of two stones of the bossage can be seen in an archive picture from 1959, which is stored in the archives of the National Institute of Cultural Heritage in Wrocław.

The tower was probably covered with a tented roof with a passage around its base. The balustrade of the passage was formed by a decorative attic and was composed of a semicircular shield (2.3 m wide) located on the axis of the southern, western and northern walls. Traces of the semicircular elements were found in the preserved wall of the passage. These elements were flanked by quarter-circular shapes that were 1.6 m wide and which were located in the corners. From the east, the shaft of the staircase reached above the attic. There were wooden, helical stairs with treads mounted on pins. The entrance to the attic was directly from the flight of stairs in the western wall of the nave. Due to the location of the staircase, the core of the tower was moved about 60 cm from the western wall of the nave.

In probably around 1561, the roof over the nave was also rebuilt (Krebs, 1917, p. 278). Along the longer walls, at the top of the side facades of the nave, an attic was added. It consisted of seven elements, each 2.1–2.2 m wide, which were spaced every 1.5–1.6 m. Their size indicates that they probably had a form similar to the central semi-circular shield of the tower's attic. The roof system was probably three-ridged, and had hopper heads for rainwater that led to a gutter placed between the tower and the main building. Analysis of the views of the church by F.B. Werner indicates that it was probably also in this period that a porch was introduced in front of the northern entrance. Unfortunately, the lack of preserved relics makes it impossible to verify this thesis.

Due to the new roof structure, pillars that supported the roof trusses and the ceiling were probably

introduced inside the nave. They were used as a structure for the introduction of two choir galleries along the side walls and the organ choir.

In probably the second half of the 17th century, the church was rebuilt in Baroque form. On the tower, in place of the attic surrounding the cupola, gables with volute contouring were introduced. Traces of them can be seen in fragments of the current balustrade that fills sections between the relics of the Renaissance decorative attic. In addition, the form of the cupola that crowned the tower was also changed. The new one was shaped in the form of an octagonal cupola with a lantern at the top. The cupola was covered with stone slate that was arranged in an old German pattern. The vault that covered the room (with bells) on the top floor of the tower was probably then dismantled.

The renaissance layout of the roofs, attic, and the gable wall over the rainbow arcade were changed. Instead, a gable roof, known from Fryderyk B. Werner's illustrations, was introduced over the nave and the chancel. From the west it was limited by a triangular gable contoured by the so-called 'cat's steps' (a kind of brick cornice, which crowned the steep, medieval gables of houses). A small fleche was placed on the ridge.

Changes were also made to the arrangement of the chancel. Due to the introduction of the altar, the window in the eastern wall was bricked up. The jambs of the remaining windows were dismantled, and instead were covered with segmental arches embedded at the base of the ogival arches. Wooden joinery was embedded in the windows. The patron's lodge was also rebuilt. Wide, semicircular arcades were pierced into the chancel. The perimeter walls were crowned with a cornice, probably of a classic profile, as indicated by the arrangement of bricks in the wall.

In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, two construction actions were carried out in the church, which differed in terms of the used construction material. The first action was probably implemented in the third quarter of the 19th century. It included a change in the layout of the western gable, and also transformations in the patron's lodge. The Baroque west gable of the nave was demolished. In its place, a new one was introduced in the form of a simple triangle. Its edges were covered by the roof's slope. In turn, the interior of the patron's lodge was transformed. In the entrance, jambs were dismantled and the stone frame was partially hammered off. The geometry of the stairs was also changed. The existing ones were dismantled, and new ones, less steep than before, were installed in their place.

The second step of the reconstruction work was distinguished by the use of mortars with the addition of cement. The work was probably implemented in around 1924, and included the construction of a porch in front of the southern entrance, as well as the bricking up of the windows in the lodge.

Post-war works related to the adaptation of the church into a gymnasium were carried out in the years 1978–1985. They were limited to the removing of the choir galleries, the ceiling, the side altar, and the pulpit. Moreover, recesses were carved in the walls in order to mount heaters and gymnastic ladders.

3. CONCLUSIONS

The conducted research of the parish church in Złoty Stok enabled the transformations of the church's architecture from probably the 14th century until the second half of the 20th century to be determined. In the existing structure, it was possible to distinguish the parish church, which was built in two stages at the turn of the 14th and 15th centuries. This is indicated by the used architectural detail. In addition, the scope of the changes in the architecture at the end of the 15th century was also outlined. Significant changes in the shape of the church, including the construction of its tower in 1545, and the change of the roof over the nave in around 1561, were associated with Renaissance transformations. The scope of the Baroque transformations, as well as those from the 19th and 20th centuries, was also verified.

The picture that emerges from the above findings seems very interesting. The church in Złoty Stok, despite its modest form and location in a small urban centre, is an example of a very quick adaptation of new trends coming from Western Europe. The use of net vaults with a double rib line (the so-called cathedral vaults) in the chancel is proof of this. Peter Parler is known to be the creator of this decoration. He first used this form of vaulting in the passage of the Old Town Gate of Charles Bridge in Prague in the 1480s (Royt, 2019, pp. 128–129). The vault in Złoty Stok was probably executed at the turn of the 14th and 15th centuries, which is a similar time to that of the construction of the net vaults used in collegiate churches in Nysa from around 1430 (*Architektura gotycka w Polsce* 1997, 169), and in Głogówek from the early 15th century (Legendziewicz, 2021, p. 51).

Another interesting issue is the Renaissance architectural decoration of the nave and facade. The sgraffito decoration in the form of diamond-shaped bossage can be found in about 100 buildings in Silesia (Jagiello-Kołodziejczyk, 2003, pp. 367–407). In recent years, it was discovered on the facades of the tower of the town

hall in Brzeg (Chorowska and Legendziewicz, 2023, p. 171) and the church in Głogówek (Legendziewicz, 2021, p. 58). It seems that bossage decoration was more commonly used in Renaissance architecture than previously thought.

The research results presented above also shed new light on the form of the church's nave, which was transformed in around 1561. The Renaissance butterfly roof, which is surrounded by an attic and covers the nave, is an obvious reference to the solution used in 1529 in the parish church in Paczków (Chrzanowski and Kornecki, 1974, pp. 147–148; *Architektura gotycka w Polsce* 1997, p. 181). The roof of the building had a similar shape to that of the town hall in Głubczyce (Chrzanowski and Kornecki, 1974, pp. 169–171), or the alderman's house in Głuchołazy (Legendziewicz, Grodzka and Dobrasiak, 2022, pp. 196–197). In both cases, as a result of the reconstruction of the medieval buildings, attics with a rich crest were established around the butterfly roofs. This phenomenon is mainly known from buildings with a modest form, e.g. the gate towers in Głuchołazy and Grodków (Chrzanowski and Kornecki, 1974, p. 171; Legendziewicz 2019, 79, 83), or burgher tenement houses, e.g., the non-existent Rynek 29 in Brzeg (Chrzanowski and Kornecki, 1974, p. 169). Attics were also commonly used in residential architecture. They formed the frames of high roofs introduced during the reconstruction of medieval castles, e.g., in Ząbkowice Śląskie (Gerquin, 1984, p. 271), as well as butterfly roofs, e.g. in Żyrowa (Legendziewicz and Marcinów, 2020, p. 49). Attics around butterfly roofs are much less common.

The above-mentioned examples indicate that the scale of the phenomenon involving the introduction of attics around butterfly roofs in Silesian architecture remains unknown. It seems to have been more widespread than previously thought. The stylistic trends flowing from southern Europe in the second half of the 16th and early 17th centuries significantly influenced architectural solutions. Buildings probably underwent significant changes in later periods due to climatic factors. The issue of the shaping of Silesian architecture during the Renaissance therefore requires further detailed research. Future studies should focus on a better understanding of the cultural landscape of the region, which is known as the Pearl in the Crown of the Kingdom of Bohemia.

ACKNOWLEDGEMENTS:

For their assistance in making archival photographs of the church available, the authors would like to thank Ph.D. Grzegorz Grajewski — Head of the Local Branch of the National Heritage Institute in Wrocław.



Ill. 1. Złoty Stok, former Corpus Christi church, general view from south-east. Photo by the Authors.

Il. 1. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, widok ogólny od południowego wschodu. Fot. Autorzy.



Ill. 2. Złoty Stok, former Corpus Christi church, general view from south-west. Photo by the Authors.

Il. 2. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, widok ogólny od południowego zachodu. Fot. Autorzy.

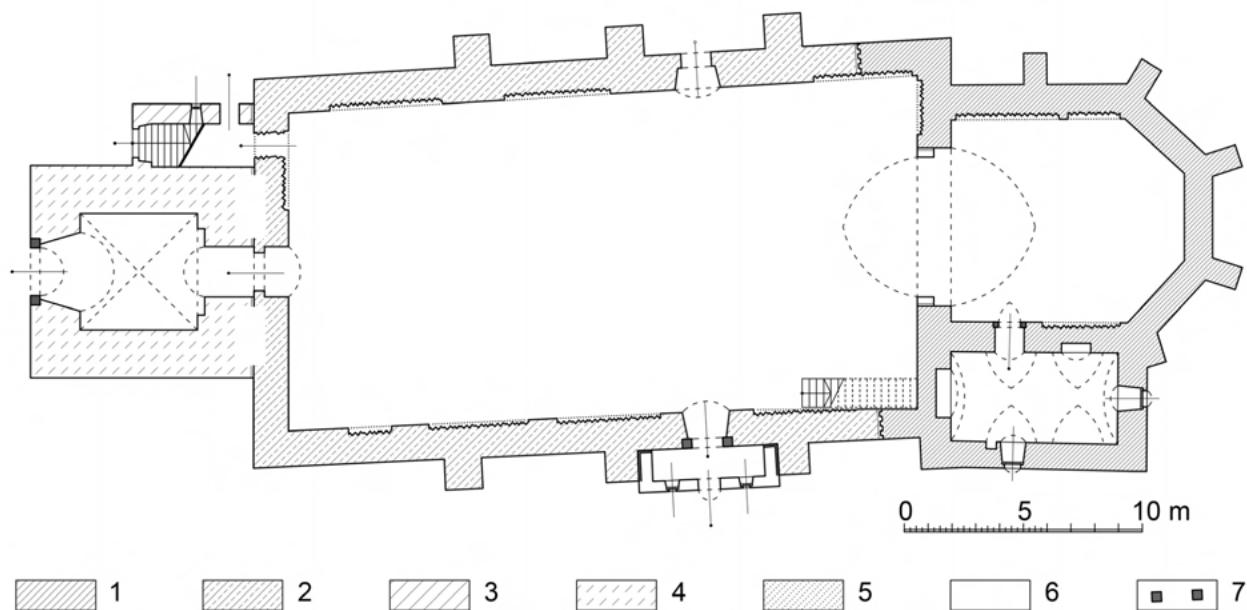


Ill 3. Złoty Stok, former Corpus Christi church, general view from the north-west in the mid-18th century according to F.B. Werner.

Source: Werner, F.B. n.d., ref. T2_0615, public domain.

Il. 3. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, widok ogólny od północnego-zachodu z połowy XVIII wieku według F.B. Wenera.

Źródło: Werner, F.B., bd, sygn. T2_0615, domena publiczna.

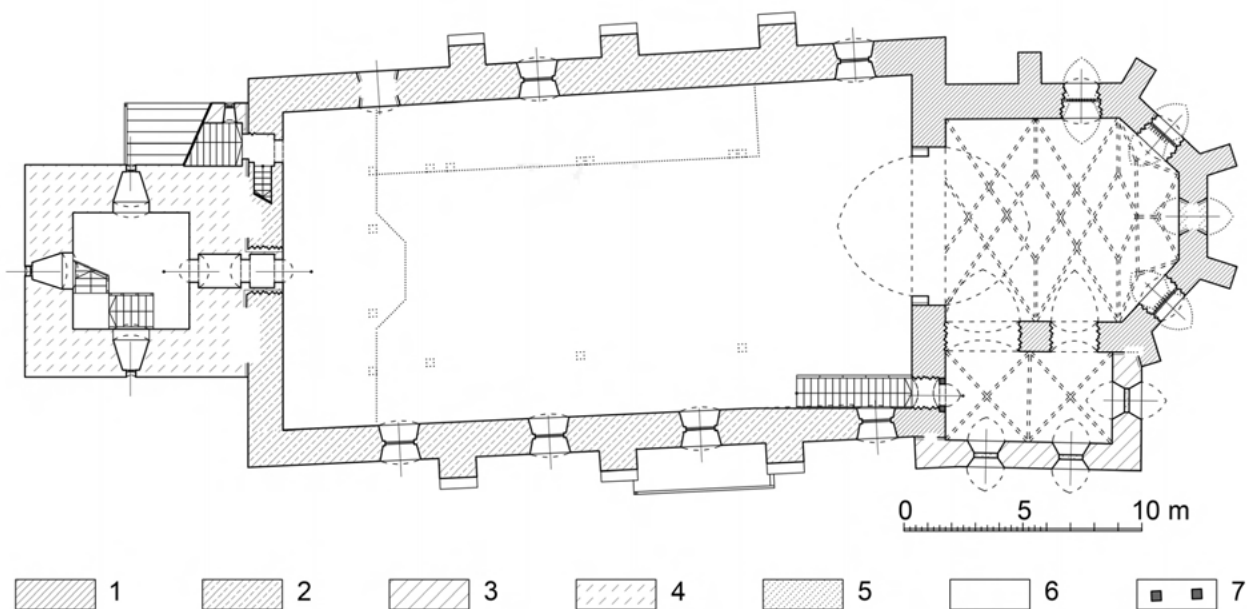


III. 4. Złoty Stok, former Corpus Christi church, ground floor plan with chronological stratification of walls. Markings: 1) turn of the 14th /15th century, 2) beginning of the 15th century, 3) late 15th century, 4) 16th century, 5) 18th century, 6) 19th and 20th century and unidentified walls, 7) stone detail (walls and reconstructed elements — dotted).

Source: original work

II. 4. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, rzut przyziemia z chronologicznym rozwarstwieniem murów. Oznaczenia: 1) przełom XIV/XV wieku, 2) początek XV wieku, 3) schyłek XV wieku, 4) XVI wiek, 5) XVIII wiek, 6) XIX i XX wiek oraz mury nierozpoznane, 7) detal kamienny (mury i elementy rekonstruowane — wykropkowane).

Źródło: opracowanie własne.



III. 5. Złoty Stok, former Corpus Christi church, projection at window level with chronological stratification of walls. Markings: 1) turn of the 14th/15th century, 2) beginning of the 15th century, 3) late 15th century, 4) 16th century, 5) 18th century, 6) 19th and 20th century and unidentified walls, 7) stone detail (walls and reconstructed elements — dotted).

Source: original work

II. 5. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, rzut na poziomie okien z chronologicznym rozwarstwieniem murów. Oznaczenia: 1) przełom XIV /XV wieku, 2) początek XV wieku, 3) schyłek XV wieku, 4) XVI wiek, 5) XVIII wiek, 6) XIX i XX wiek oraz mury nierozpoznane, 7) detal kamienny (mury i elementy rekonstruowane — wykropkowane).

Źródło: opracowanie własne.



Ill. 6. Złoty Stok, former Corpus Christi church, chancel a) interior; b) vault. Photos by the Authors.

Il. 6. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, prezbiterium: a) wnętrze, b) sklepienie. Fot. Autorzy.



Ill. 7. Złoty Stok, former Corpus Christi church, western portal with visible relic of sgraffito.

Source: Archive of the National Heritage Institute o/Wrocław, ref. 52393.

Il. 7. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, portal zachodni z widocznym reliktem sgrafitta.

Źródło: Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa O/Wrocław, sygn. 52393.

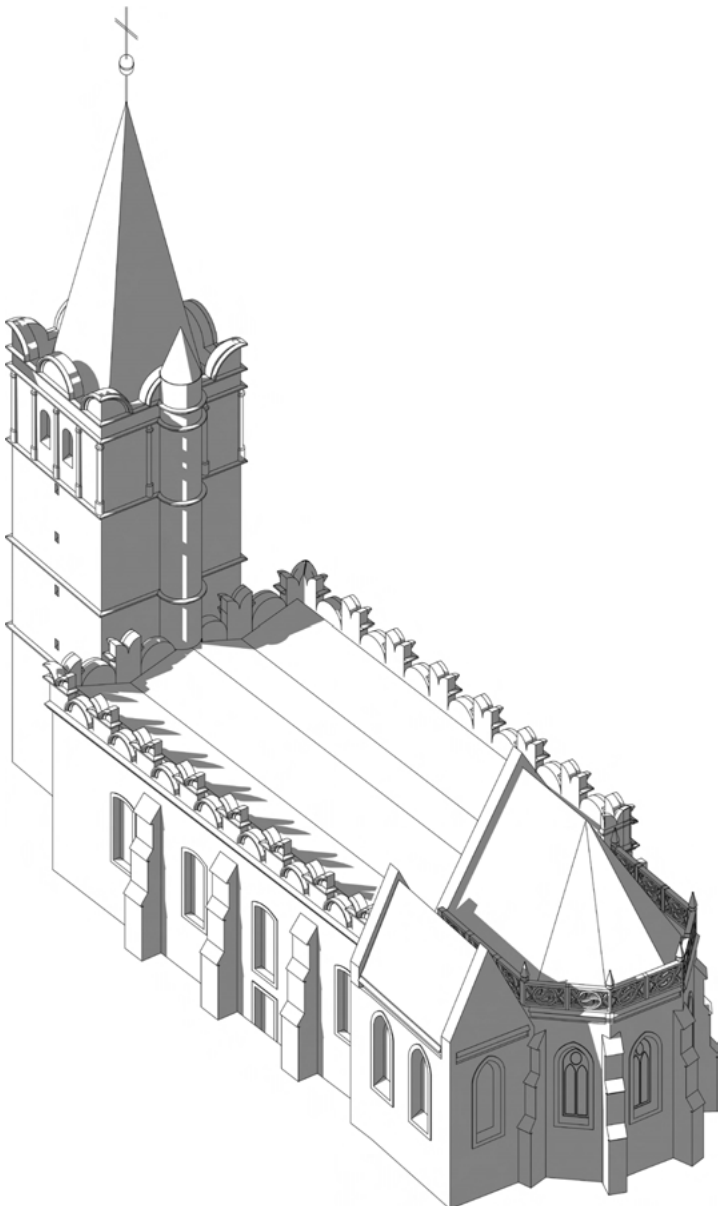


Ill. 8. Złoty Stok, former Corpus Christi church, vestibule. Photo by the Authors.

Il. 8. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, przedsionek. Fot. Autorzy.



III. 9. Złoty Stok, former Corpus Christi church, portals: a) in the south porch; b) in the lodge; c) in the sacristy. Photo by the Authors.
 II. 9. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, portale: a) w kruchcie południowej, b) w loży, c) do zakrystii. Fot. Autorzy.



III. 10. Złoty Stok, former Corpus Christi church, hypothetical reconstruction of the body, chancel from the early 15th century, nave from ca. 1561, tower from 1545.
 Source: original work.
 II. 10. Złoty Stok, dawny kościół pw. Bożego Ciała, hipotetyczna rekonstrukcja bryły (prezbiterium z początku XV wieku, nawa z około 1561 roku, wieża z 1545 roku).
 Źródło: opracowanie własne.

1. WSTĘP

Złoty Stok znajduje się w południowej części Śląska, przy granicy z Czechami. Zlokalizowano go na szlaku łączącym Kłodzko z Nysą i Opolem. Dawny kościół parafialny, początkowo pw. Bożego Ciała, następnie św. Krzysztofa, a ostatecznie — kościół ewangelicki pw. Najświętszego Zbawiciela, położony jest w południowo-zachodniej części obszaru objętego lokacją. Wzniesiono go na kwartale przylegającym od południowego zachodu do placu rynkowego. Bryła świątyni z wieżą stanowi charakterystyczny element w panoramie miasta, rysującej się na tle pasma Gór Bardzkich.

1.1. Opis kościoła

Orientowana bryła świątyni składa się z dwuprzęsłowego zamkniętego wielobocznie prezbiterium, czteroprzęsłowego jednonawowego korpusu oraz czterokondygnacyjnej wieży odsuniętej od jego ściany zachodniej o około 60–70 cm. Chór od wschodu na osi nawy głównej akcentuje wieloboczne zamknięcie założone na planie pięciu boków ośmioboku. Po stronie południowej przylega do niego dwukondygnacyjna dwuprzęsłowa przybudówka mieszcząca zakrystię oraz lożę kolatorską. Do nawy, na wysokości drugiego przęsła (licząc od wschodu) założono kruchtę. Natomiast od północy przy wieży zlokalizowano niewielką przybudówkę mieszcząca dolny bieg klatki schodowej.

Rytm elewacji chóru oraz korpusu wyznaczają trójuskokowe skarpy, założone na krawędziach wielobocznego zamknięcia oraz w rytmie przęsła. Pomiędzy nimi umieszczono rozglifione okna o wykroju odcinkowym. Otworów okiennych pozbawione są tylko dwa odcinki ścian po stronie północnej, na zachodnim skraju prezbiterium i korpusu. Zwieńczenie ścian stanowi gzyms o mocno zatartym profilu. Nieco inaczej ukształtowano elewację południową zakrystii i loży kolatorskiej. W przyziemiu znajdują się dwa wąskie otwory okienne, a powyżej dwie wysokie ostrołuczne wnęki.

Czterokondygnacyjną kompozycję elewacji wieży wyznaczają profilowane gzymsy, z których wieńczący, najbardziej wydatny, stanowi podstawę murewaną balustradę obiegającą hełm. Trzy najniższe poziomy trzonu są gładkie, zdobią je jedynie wąskie okna doświetlające pięć poziomów wnętrza. Bogaty detal zakomponowano na najwyższej kondygnacji. Wokół dwóch półkolistych prześwitów wprowadzono proste obramienia z impostami u nasady łęków. Pomiędzy nimi zakomponowano trzy półkolumny ustawione na graniastych cokółkach. Miejsce ich przecięcia z gzymsem wieńczą-

cym podkreślono wydatnymi gierunkami. Kolejne dwie półkolumny ujmujące narożniki elewacji zaakcentowano analogicznie.

Główne wejście umieszczono w przyziemiu elewacji zachodniej wieży i ujęto w kamienny renesansowy portal. Jego kompozycja składa się z filarów z głowicami, na których oparto półkolistą arkadę z kluczem. Obramienia otrzymały dekorację fasciową, z motywem plecionkowym, ze spandrelami zdobionymi tarczami herbowymi oraz kwiatonami. Po obu stronach klucza wykuto datę 1545, a powyżej osadzono profilowany gzyms. Wejście południowe do korpusu poprzedzono kruchtą. W niej znajduje się pierwotne wejście do nawy — ujęte w głęboko profilowany, dwuramienny portal gotycki.

Prezbiterium ukształtowano jako dwuprzęsłowe, zamknięte wielobocznie, ze sklepieniem sieciowym typu katedralnego z podwójnym duktem żeber. Natomiast korpus nakrywa strop podwieszony do więźby dachowej. Wnętrze chóru doświetlają trzy okna, jedno od północy oraz dwa w zamknięciu wschodnim. Do nawy światło wpada poprzez sześć otworów, z których cztery usytuowane są od południa a dwa — od północy.

Zakrystię zdobi sklepienie kolebkowe z lunetami, a lożę nad nią — krzyżowo-żebrowe. Dolny poziom doświetlają dwa okna, po jednym od południa i wschodu.

Przyziemie wieży wypełnia kruchta nakryta sklepieniem krzyżowym z trójkątnymi szwami na przecięciu koleb. Podobną dekorację otrzymała cząsta pierwszego poziomu. Kolejne pięć kondygnacji wyznaczają stropy masywne, założone zapewne w miejscu starszych, drewnianych. Komunikację między nimi zapewnia śrubowa klatka schodowa, umieszczona na osi elewacji wschodniej wieży, dostępna schodami od północy.

Bryłę chóru i korpusu nakrywa dach dwuspadowy, w zamknięciu — wielospadowy. Zwieńczenie wieży stanowią ośmioboczny hełm z niewielką latarnią, otoczony balustradą z ćwierćkolumnami w narożach.

1.2. Cel badań

Celem pracy jest omówienie w układzie chronologicznym przekształceń architektury dawnego kościoła. Ponadto podjęto próbę przedstawienia przemian formy budowli na tle nurtów stylistycznych okresu gotyku i renesansu na Śląsku.

1.3. Zakres pracy

Zakres pracy objął trzy obszary badawcze. Pierwszym było rozpoznanie struktury zachowanego kościoła. Poddano go badaniom architektonicznym obejmującym pozbawione tynków ściany

przyziemia, chóru, nawy oraz przybudówek. Rozpoznano ściany w zasięgu strychów nad korpusem i prezbiterium oraz we wnętrzu wieży. Uzupełnienie stanowiła analiza historycznej ikonografii. W drugim etapie przeprowadzono studia porównawcze innych obiektów zrealizowanych w zbliżonym okresie. Dla prezbiterium wytypowano obiekty, w których występują sklepienia sieciowe, tak zwane katedralne, a dla korpusu — budowle z attyką. Pozyskany materiał posłużył do podjęcia próby hipotetycznej rekonstrukcji historycznej formy. Bazując na wynikach powyższych badań podjęto próbę osadzania budowli w nurtach stylistycznych kształtujących architekturę w Europie Środkowej na przełomie XIV i XV wieku oraz w okresie renesansu.

1.4. Metodologia pracy

Podstawą pracy były wyniki badań architektonicznych prowadzonych podczas remontu kościoła (Legendziewicz, Kubik-Michalska, 2022). W oparciu o różnice technologiczne, materiałowe i detal architektoniczny wydzielono fazy kształtowania się bryły świątyni. Zarejestrowano także dotychczas nieznanne elementy wystroju.

Rozpoznano także ikonografię archiwalną, na którą składają się widoki miasta i kościoła autorstwa F.B. Wernera wykonane około połowy XVIII wieku (Werner, 1738, tab. VII; Werner, bd, 613, 615), a także pocztówki z początków XX wieku (dostępne na portalach Fotopolska.eu oraz Polska-org.pl (dostępne: 24.08.2024)). Kwerendą objęto także archiwa Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.

Bazując na wynikach badań oraz studiach porównawczych podjęto próbę rekonstrukcji historycznych form kościoła z okresu średniowiecza i renesansu. Gotycką architekturę prezbiterium powiązano z nurtem wywodzącym się z warsztatu Piotra Parlera z Pragi z przełomu XIV i XV wieku. Natomiast renesansowy wystrój nawy osadzono w nurtach stylistycznych płynących z południa Europy. Wywarły one znaczny wpływ na kształtowanie architektury monumentalnej na Śląsku w XVI wieku.

1.5. Źródła i stan badań

Najstarsza wzmianka mówiąca o Złotym Stoku pochodzi z dokumentu z 8 lipca 1291 roku wystawionego w klasztorze w Kamieńcu Ząbkowickim, gdzie wymieniany jest zarządca Heidenrico dicto de Richinstein (Heidenrico zwany ze Złotego Stoku) (SUb, 1998, nr 23; CDS I, 1881, nr 47; CDS II, 1886, nr 2196). Proboszcz Złotego Stoku pojawia się w dokumencie wystawionym w kancelarii

biskupa Nankera w 1331 roku (CDS I, 1881, nr 147). Kościół parafialny pw. Bożego Ciała wspominany jest w 1497 roku (Neuling, 1902, s. 255). Największy pożar zniszczył miasto oraz kościół parafialny pw. Krzysztofa w 1638 roku (Uber, 1882, s. 41).

Temat przemian architektury kościoła prezentowany był w literaturze bardzo skromnie. Pierwszym, który przedstawił dzieje kościoła i parafii w okresie nowożytnym, był Julius Kresbs (Krebs, 1917, s. 277–333). Kościół uznał za średniowieczny, powstały w XIV wieku, z wieżą wzniesioną w 1545 roku — na podstawie daty wykutej na portalu.

Lapidarny opis kościoła i jego ogólne datowanie opublikował Jerzy Pilch (Pilch, 1978, s. 345). Budowlę uznał za powstałą w początkach XVI wieku, następnie przebudowaną w XVII i XVIII wieku. Portal datował na 1540 rok.

Historię kościoła, bazując na ustaleniach J. Krebsa, wraz z opisem zachowanego wystroju w postaci ołtarza głównego i epitafiów, a także niezachowanych elementów wystroju, czyli ambony, ołtarza bocznego i empor, jak również detalu przechowywanego w muzeach, zaprezentował Marian Kornecki (Kornecki, 1980, s. 34–71). Początki realizacji obecnego kościoła widział w XIV wieku, wiążąc ją ze wzmianką z 1331 roku. Obecną formę kościół uzyskał w I połowie XVI wieku, gdy został odbudowany po pożarze w 1545 roku. Wtedy miały zostać wykonane empory, strop oraz portal zachodni. Wieżę uznał za średniowieczną, której jedynie dodano elementy renesansowe: gzymsy, okna oraz attykę. Hełm i murowana balustrada wokół niego zostały zrealizowane w 1785 roku.

W kolejnej publikacji J. Pilch powtórzył informację o wzmiance na temat kościoła z 1331 roku (Pilch, 2005, s. 474). Osadził jego budowę na przełomie XIV i XV wieku, a z przebudową w 1545 roku wiązał sklepienie prezbiterium. Przekształcenie wnętrza oraz hełm wieży datował na rok 1785.

Zbliżone spojrzenie do M. Korneckiego przedstawiono w katalogowej publikacji o zabytkach sztuki w Polsce (Brzezicki i in., 2006, s. 1092–1093). Autorzy uznali, że kościół wzniesiono w XIV i XV wieku, następnie rozbudowano w XVI. Sklepienie chóru wykonano w XVI wieku. Wieżę zrealizowano na przełomie XIV i XV wieku, przebudowano po 1638 roku, dodając attykę, a w końcu XIX wieku — nakrywając obecnym hełmem.

2. WYNIKI BADAŃ

Budowę świątyni miejskiej rozpoczęto zapewne na przełomie XIV i XV wieku, w kwartale przylegającym do południowo-zachodniego narożnika rynku.

Najstarszymi elementami zachowanymi w obecnej bryle kościoła są prezbiterium oraz zakrystia. Na takie datowanie wskazują zastosowany układ partii kapłańskiej oraz forma i detal architektoniczny sklepienia zrealizowanego równocześnie z murami obwodowymi.

Chór założono jako dwuprzęsłowy o wymiarach wnętrza 11,1 / 8,4 metra, z trójbocznym zamknięciem przęsła ołtarzowego. Oświetlono go co najmniej pięcioma oknami o wykroju ostrołucznym, o rozglifionych ościeżach. Odkrytki na wielobocznym zamknięciu ujawniły, że do murowania ościeży oraz łęków użyto cegły. Łęki nakrywające prześwity miały grubość jednej cegły. Prawdopodobnie zdobiły je kamienne maswerki o nieznanym obecnie rysunku. Znana jest lokalizacja dwóch okien w ścianie północnej oraz trzech w partii wielobocznej. Nieznany pozostaje układ i wielkość otworów w elewacji południowej, z uwagi na wprowadzenie w XV wieku łoży kolatorskiej oraz przebicie szerokich arkad w okresie baroku.

Wnętrze prezbiterium nakryto sklepieniem kolebkowym z lunetami. Jego dekorację tworzyły żebra założone w układzie sieciowym, tak zwanym katedralnym, z podwójnym duktem. W partii ołtarzowej widoczne są trzy żebra urwane, wychodzące ze zworników z tarczami. Największy zwornik spinający pięć żeberek nad mensą ołtarzową zdobi przedstawienie orła śląskiego. Spływy kamiennych żeberek o profilu dwuwklęsłym oparto na wspornikach kamiennych z kartuszami herbowymi. Od zachodu chór otwierał się na nawę ostrołuczną arkadą tęczową, której ślad — w postaci łuku wymurowanego z klinów — stwierdzono powyżej obecnej w założonych odkrywkach. Arkadę tęczową podparto parą filarów sięgających narożników obecnego korpusu. Z nich wypuszczono w kierunku zachodnim strzemia dla powiązania murów obwodowych nawy. W partii fundamentowej w północno-wschodnim narożniku nawy zarejestrowano fundament filara przekątniowego. Relikt ten wskazuje, że w pierwotnym zamierzeniu była zapewne budowa sklepionego korpusu.

Po południowej stronie prezbiterium, na wysokości przęsła prostokątnych, wzniesiono parterową zakrystię o wymiarach 9,4 / 4,8 metra w obrysie zewnętrznym. Nakryto ją sklepieniem kolebkowym dwuprzęsłowym z dwoma lunetami. Oświetlenie wnętrza zapewniały niewielkie, wąskie okna rozmieszczone następująco: dwa od południa w osiach przęsła oraz jedno — w ścianie wschodniej. Pod zachodnim otworem w ścianie południowej zlokalizowano niewielką półkolistą wnękę, a obok niej — lavabo. W ścianie zachodniej, już podczas budowy murów obwodowych, wymurowano szeroką wnękę

o wykroju odcinkowym. Wejście do zakrystii od strony prezbiterium umieszczono w przeszle zachodnim i ujęto w kamienne ostrołuczne obramienie ze ścięciem.

Na żebkach prezbiterium zarejestrowano malowanie w kolorze szarym, ze śladami białych spoin imitujących ciosy kamienne. Zachowane ślady analogicznej barwy na kamiennym obramieniu portalu zakrystii wskazują, że — zapewne w okresie średniowiecza — detal architektoniczny był malowany w kolorze szarym.

W osiach spływów sklepiennych założono na elewacjach trójuskokowe skarpy. Każdy z uskoków zaakcentowano kamiennym gzymsem okapnikowym. Powyżej górnych poszurów przypór zakomponowano płyciny fryzowe o nieznanym obecnie wysokości. Dolną krawędź takiego elementu, wymurowaną z cegły układanej główkami, zarejestrowano w sondażach powyżej okien w wielobocznym zamknięciu.

Elewacje pokryto chropawymi tynkami, a wokół otworów okiennych wprowadzono zagładzane pobielone opaski. Bryłę prezbiterium nakryto wysokim dachem wielospadowym, zamkniętym od zachodu kamiennym, trójkątnym szczytem, którego wezłowie południowe uchwycono na poziomie strychu. Zakrystię nakryto zapewne dachem pulpitowym.

Drugim etapem realizacji kościoła była budowa korpusu, który powstał zapewne w trakcie dwóch akcji. Rozpoczęcie jego budowy mogło nastąpić zaraz po wzniesieniu chóru. Początek prac przy murach obwodowych w początku XV wieku zdaje się potwierdzać forma dwuramiennego portalu południowego.

Korpus, o murach obecnie zachowanych niższych niż w prezbiterium, wzniesiono na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 27,7 / 12,5 metra, w układzie czteroprzęsłowym, którego rytm wyznaczają przypory wzdłuż elewacji. Prowadziły do niego zapewne trzy wejścia: główne — od zachodu na osi o nieznanym obecnie formie, oraz dwa boczne — od południa i północy, w drugim od wschodu przeszle. Pierwsze z nich ujęto w kamienny, dwuramienny portal z głęboko profilowanym obramieniem. Wielkość i forma północnego portalu pozostają nieznane, jego lokalizację potwierdza gabaryt okna.

Nieznane pozostaje także nakrycie nawy. Prawdopodobnie mógł je stanowić strop belkowy, zawieszony około 9 metrów nad poziomem obecnej posadzki. W sondażach założonych od strony wnętrza na ścianach obwodowych nie stwierdzono relikwów oporów sklepiennych.

Doświetlenie nawy zapewniało osiem okien rozmieszczonych po cztery od południa i północy.

Otwory o rozglifionych ościeżach nakryto łękami o wykroju odcinkowym wymurowanymi z kłinców kamiennych. Lekko obrobione kamienie zastosowano do kształtowania krawędzi otworów.

Elewacje opięto sześcioma przyporami, po trzy od północy i od południa. Między nimi rozmieszczono otwory okienne o wymiarach 1,8 / 4,3 lub 1,8 / 2,1 metra, mierzonych w zewnętrznych krawędziach glików. Okna w drugim od wschodu przeszle były niższe, pod nimi umieszczone były wejścia boczne ujęte w portale kamienne, z których znamy południowy. Ściany pokryto zagładzanymi tynkami z grubym piaskiem rzeczonym, prawdopodobnie bielonymi.

Niewiele wiadomo również na temat kompozycji ściany zachodniej. W jej północnej partii stwierdzono bieg schodów, w grubości murów, prowadzący na strych. Dostępny był przez wejście na poziomie około 5 metrów nad poziomem obecnego terenu, co wskazuje, że po stronie zachodniej nawy znajdował się prawdopodobnie chór organowy.

Zapewne w dobie wojen husyckich kościół uległ zniszczeniu. Z 1497 roku pochodzi wzmianka o nadaniu świątyni wezwania Bożego Ciała, co można wiązać z prawdopodobnym ukończeniem odbudowy u schyłku XV wieku (Neuling, 1902, s. 255). Datowanie to potwierdzać może także forma detalu architektonicznego portalu wejścia na lożę kolatorską, gdzie występują przecinające się laski profili.

Zakres prac objął prawdopodobnie odtworzenie stropu nad korpusem. Zapewne z uwagi na dużą rozpiętość wnętrza, ustrój został podparty drewnianymi słupami. Ich lokalizacja pozostaje nieznana, choć prawdopodobnie zostały umieszczone w linii przypór na osi nawy. Podwyższono także bryłę zakrystii, wprowadzając nad nią lożę kolatorską. Mury obwodowe nadbudowano do poziomu ścian obwodowych chóru i nakryto dachem pulpityowym. Dwuprzęsłowe wnętrze loży nakryto sklepieniem krzyżowo-żebrowym oraz oświetlono dwoma oknami od południa i jednym od wschodu. Wejście na lożę ukształtowano od strony nawy, przebijając otwór drzwiowy w ścianie wschodniej. Prowadziły do niego kamienne schody, których stopnice osadzono w ścianie południowej. W wejściu, przebitym w ścianie wschodniej korpusu, osadzono kamienny ostrołuczny portal o przenikającym się laskowaniu.

Ostatnim etapem kształtowania się obecnej bryły kościoła była budowa wieży w 1545 roku, zlokalizowanej na osi elewacji zachodniej korpusu. Czas jej realizacji potwierdza data umieszczona w portalu prowadzącym do kruchty w przyziemiu. Wraz z wieżą powstała przybudówka zlokalizowana po jej północnej stronie, mieszcząca klatkę schodową. Przekształcono także dach nad korpu-

sem, który otrzymał nowy układ z renesansową oprawą architektoniczną.

Wieżę wzniesiono na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 8,9 / 9,3 metra, ze śrubową klatką schodową wychodzącą poza obrys na osi elewacji wschodniej. W przyziemiu umieszczono kruchtę nakrytą sklepieniem krzyżowym. Przecięcia jego czasz ozdobiono trójkątnym szwem. Wejście do korpusu poprowadzono sklepionym tunelem o wykroju ostrołucznym. Nad kruchtą zlokalizowano kolejne pomieszczenie nakryte analogicznym sklepieniem. Doświetlały je wąskie szczelinowe okna umieszczone w głębokich wnękach od południa, zachodu i północy. Dostęp do sali zapewniała klatka schodowa, zlokalizowana po północnej stronie wieży, prowadząca na chór. Kolejnych pięć poziomów wieży wyznaczają odsadzki we wnętrzu oraz otwory drzwiowe prowadzące ze śrubowej klatki schodowej. Pomieszczenia te nakrywały stropy belkowe, a oświetlenie zapewniały wąskie okna we wnękach. Przedostatnia kondygnacja, na wysokości około 20,7 metra nad obecnym terenem, miała sklepienie krzyżowe o grubości jednej cegły. Ślady skutych czasz widoczne są w murach obwodowych. Prawdopodobnie mieściły się tu dzwony, gdyż w miejsce wąskich otworów okiennych wprowadzono duże prześwitwy o półkolistym wykroju.

Artykulację wieży zakomponowano w czterech poziomach, które akcentowały profilowane gzymsy, z których wieńczący, u podstawy attyki, wymurowano jako najbardziej wydatny. Trzy najniższe niemal pozbawione były detalu, poza boniowaniem ujmującym narożniki. Czwartą poziom ozdobiono półkolumnami z impostami wymurowanymi z kształtek ceramicznych (półwałka i wkęska). Ustawiono je na cokołach, a przecięcie z profilowanym gzymsem wieńczącym zaakcentowano gierunkami. Trzy półkolumny stanowiły obramienie prześwitów okiennych, natomiast dwie osadzono w narożnikach. Ściany pokryto dekoracją sgrafittową o formie diamentowych ciosów. Relikty fragmentów dwóch ciosów widoczne są na fotografii archiwalnej z 1959 roku, znajdującej się w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu.

Wieżę nakryto zapewne murowanym, ostrołuczowym hełmem z obejściem u podstawy. Balustradę obejścia tworzył grzebień attyki, złożony z półkolistej tarczy o szerokości 2,3 metra na osi trzech ścian: południowej, zachodniej i północnej. Ich ślady uchwycono w zachowanym murze obejścia. Flankowały je zakomponowane w narożnikach elementy ćwierćkoliste o szerokości 1,6 metra. Od wschodu ponad attykę wyrastał trzon klatki schodowej. Wprowadzono w niej schody drewniane, śru-

bowe, o stopniach osadzanych na czopy. Wejście do niej wprowadzono wprost z biegu schodów w ścianie zachodniej korpusu. Z uwagi na lokalizację klatki schodowej, trzon wieży odsunięto o około 60 cm od ściany zachodniej korpusu.

Zapewne około 1561 roku przebudowano także dach nad korpusem (Krebs, 1917, s. 278). Wzdłuż dłuższych ścian, w zwieńczeniu elewacji bocznych nawy, wprowadzono attykę. Składała się z siedmiu elementów o szerokości 2,1–2,2 metra każdy, które rozmieszczone były w rozstawie co 1,5–1,6 metra. Ich wielkość wskazuje, że prawdopodobnie miały formę zbliżoną do środkowej półkolistej tarczy z attyki wieży. Układ dachu był zapewne trzykalenicowy, z koszami z odprowadzeniem wód opadowych do rynny umieszczonej między wieżą a korpusem. Analiza widoków kościoła autorstwa F.B. Wenera wskazuje, że prawdopodobnie w tym także okresie wprowadzono kruchę przed wejściem północnym. Niestety brak zachowanych jej relikwów uniemożliwia weryfikację tej tezy.

Zapewne w związku z nową konstrukcją dachu, we wnętrzu nawy wprowadzono słupy podtrzymujące więzary dachowe i strop. Wykorzystano je jako konstrukcję pod wprowadzenie dwóch empor wzdłuż ścian bocznych oraz chóru organowego.

Prawdopodobnie w II połowie XVII wieku dokonano przebudowy kościoła z nadaniem form barokowych. Na wieży w miejsce attyki obiegającej hełm wprowadzono szczyty z okontuowaniem wolutowym. Ich śladem są fragmenty obecnej balustrady wypełniające partie między relikwami renesansowego grzebienia attyki. Ponadto zmieniono formę hełmu wieńczącego wieżę. Nowy ukształtowany w formie ośmiobocznej czaszy z latarnią w zwieńczeniu. Hełm pokryto łupkiem kamiennym w układzie staroniemieckim. Prawdopodobnie wtedy też rozebrano sklepienie nakrywające pomieszczenie z dzwonami na najwyższej kondygnacji wieży.

Zmieniono renesansowy układ dachów wraz z attyką oraz ścianę szczytową nad arkadą tęczową. W ich miejsce wprowadzono nad nawą i prezbiterium dach dwuspadowy znany z grafik Fryderyka B. Wenera. Od zachodu ograniczył go trójkątny szczyt okontuowany tak zwanym kocim biegiem. Na kalenicy osadzono niewielką sygnaturkę.

Dokonano także zmian w układzie prezbiterium. W związku z wprowadzeniem ołtarza, zamurowano okno w ścianie wschodniej. Ościeża pozostałych rozkuto i nakryto łękami odcinkowymi osadzonymi u podstawy ostrołuków. W tak ukształtowanych oknach osadzono drewnianą stolarkę. Przebudowano także lożę kolatorską. Do wnętrza prezbiterium przebito szerokie, półkoliste arkady. Mury obwodowe

zwieńczono gzymsem, prawdopodobnie o klasycznym profilu, na co wskazuje układ cegieł w murze.

W drugiej połowie XIX oraz na początku XX wieku przeprowadzono w kościele dwie akcje budowlane, różniące się zastosowanym materiałem budowlanym. Pierwszą z nich zrealizowano zapewne w trzeciej ćwierci XIX wieku. Objęła zmianę układu szczytu zachodniego oraz przekształcenia w lożę kolatorskiej. Rozebrano barokowy szczyt zachodni nawy. W jego miejsce wprowadzono nowy, o formie prostego trójkąta. Nakrycie jego krawędzi stanowiła połać dachu. Natomiast we wnętrzu przekształcono wystrój loży kolatorskiej. W wejściu rozkuto ościeża oraz skuto częściowo profil kamiennego obramienia. Zmieniono także geometrię schodów. Dotychczasowe rozebrano, a w ich miejsce założono nowe, o biegu mniej stromym niż dotychczas.

Zakres drugiej akcji wyznacza zastosowanie zapraw z dodatkiem cementu. Prawdopodobnie zrealizowano ją około 1924 roku i objęła budowę kruchty przed wejściem południowym oraz zamurowanie okien w loży.

Prace powojenne związane były z adaptacją kościoła na salę gimnastyczną, zrealizowano je w latach 1978–1985. Ograniczyły się do usunięcia empor, stropu, ołtarza bocznego oraz ambony wraz z całym wystrojem. Ponadto wykuto wnęki pod osadzenie grzejników i drabinek gimnastycznych.

3. PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badania kościoła parafialnego w Złotym Stoku umożliwiły nakreślenie przekształceń jego architektury, prawdopodobnie od XIV wieku, aż do drugiej połowy XX wieku. W zastanej strukturze udało się wydzielić kościół parafialny, zrealizowany w dwóch etapach na przełomie XIV i XV wieku, na co wskazuje zastosowany detal architektoniczny. Ponadto nakreślono zakres przemian architektury u schyłku XV wieku. Znaczące zmiany w sylwecie kościoła, obejmujące budowę wieży w 1545 roku, a także zmianę dachu nad korpusem około 1561 roku, powiązano z przekształceniami renesansowymi. Określono także zakres przemian barokowych oraz z XIX i XX wieku.

Rysujący się z powyższych ustaleń obraz wydaje się bardzo interesujący. Kościół w Złotym Stoku, pomimo swojej skromnej formy oraz lokalizacji w niewielkim ośrodku miejskim, jest przykładem bardzo szybkiej adaptacji nowych nurtów płynących z Europy Zachodniej. Dowodem na to jest zastosowanie sklepień sieciowych w prezbiterium, w układzie katedralnym, z podwójnym duktem żeber. Za twórcę tej dekoracji uznany jest Piotr Parler. Po raz pierwszy

zastosował tę formę sklepienia w przejeździe Bramy Staromiejskiej Mostu Karola w Pradze w latach 80. XIV wieku (Royt, 2019, s. 128–129). Wykonanie sklepienia w Złotym Stoku, zapewne na przełomie XIV i XV wieku, jest zbliżone czasowo do sklepień sieciowych zachowanych między innymi w kościele kolegiackim w Nysie, z około w 1430 roku (*Architektura gotycka w Polsce*, 1997, s. 169) oraz Głogówku, z początku XV wieku (Legendziewicz, 2021, s. 51).

Drugim niezwykle interesującym wątkiem jest renesansowy wystrój architektoniczny bryły i elewacji. Dekoracja sgraffitowa o formie bonii diamentowych znana jest z około 100 obiektów na Śląsku (Jagiello-Kołaczyk, 2003, s. 367–407). W ostatnich latach odkryto ją na elewacjach wieży ratusza w Brzegu (Chorowska, Legendziewicz, 2023, s. 171) czy kościoła w Głogówku (Legendziewicz, 2021, s. 58). Jak widać, była powszechniej stosowana w renesansowej architekturze niż dotychczas sądzono.

Wyniki badań rzucają także całkowicie nowe światło na formę bryły świątyni przekształconej około 1561 roku. Attyka otaczająca dach pogrążony, nakrywający nawę, stanowi oczywiste nawiązanie do rozwiązania zastosowanego w 1539 roku w kościele parafialnym w Paczkowie (Chrzanowski, Kornecki, 1974, s. 147–148; *Architektura gotycka w Polsce*, 1997, s. 181). Podobne ukształtowanie zwieńczenia bryły można dostrzec między innymi w przypadku ratusza w Głubczycach (Chrzanowski, Kornecki, 1974, s. 169–171) czy wójtostwa w Głuchołazach (Legendziewicz, Grodzka, Dobrasiak, 2022, s. 196–197). W obu przypadkach, w wyniku przebudowy średniowiecznej budowli, wokół dachu pogrążonego założono attyki z bogatym grzebieniem. Zjawisko znane jest głównie z budynków o skromniejszej formie, na przykład wież bramnych, między innymi w Głuchołazach i Grodkowie (Chrzanowski, Kornecki, 1974, s. 171; Legendziewicz, 2019, s. 79, 83) czy też kamienic mieszczańskich, przykładowo — nieistniejącej Rynek 29 w Brzegu (Chrzanowski, Kornecki, 1974, s. 169).

Same attyki rozpowszechnione były także w architekturze rezydencjonalnej. Stosowano je zarówno jako oprawy wysokich dachów wprowadzanych podczas przebudów zamków średniowiecznych, na przykład w Ząbkowicach Śląskich (Gerquin, 1984, s. 271), jak również wokół dachów pogrążonych rezydencji renesansowych, przykładowo w Żyrowej (Legendziewicz, Marcinów, 2020, s. 49). Druga grupa rozwiązań zauważalna jest w zdecydowanie mniejszej ilości obiektów.

Przytoczone przykłady wskazują, że nieznaną pozostaje skala zjawiska obejmującego wprowadzenie attyk z dachami pogrążonymi w architekturze Ślą-

ska. Wydaje się, że było bardziej rozpowszechnione niż dotychczas sądzono. Nurty stylistyczne płynące w drugiej połowie XVI i początkach XVII wieku z południa Europy zapewne znacząco wpłynęły na rozwiązanie formy budynków. Prawdopodobnie z uwagi na czynniki klimatyczne w późniejszych okresach uległy one znaczącym przemianom. Zagadnienie kształtowania śląskiej architektury w dobie renesansu wymaga zatem dalszych szczegółowych badań, zwłaszcza w kontekście lepszego poznania krajobrazu kulturowego dzielnicy zwanej „Perłą w koronie” Królestwa Czech.

PODZIĘKOWANIA:

Za pomoc w udostępnieniu fotografii archiwalnych kościoła autorzy składają podziękowania na ręce p. dra Grzegorza Grajewskiego — Kierownika Oddziału Terenowego NID we Wrocławiu.

REFERENCES

- Architektura gotycka w Polsce* (1997), 2, 1st ed., Mroczo, T., Arszyński, M. (eds.), Warszawa: Instytut Sztuki PAN.
- Brzezicki, S. et al. (2006), *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, 1st ed., Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.
- CDS I, *Codex Diplomaticus Silesiae* (1881), 10, Urkunden des Klosters Kamenz, 1st ed., Breslau: Josef Max & Comp.
- CDS II, *Codex Diplomaticus Silesiae* (1886), 7, Regesten zur schlesischen Geschichte, Th. 3: Bis zum Jahre 1300, 1st ed., Breslau: Josef Max & Comp.
- Chorowska, M., Legendziewicz, A. (2023), ‘The Colors of Renaissance Architecture in Silesia from the 16th to the mid-17th century on the basis of selected examples’, *International Journal of Conservation Science*, 14(1), pp. 159–186. Available at: <http://dx.doi.org/10.36868/IJCS.2023.01.11> (accessed: 22.09.2025).
- Chrzanowski, T., Kornecki, M. (1974), *Sztuka Śląska Opolskiego. Od średniowiecza do końca XIX wieku*, 1st ed., Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Fotopolska.eu. Kościół św. Krzysztofa (sala gimnastyczna). Available at: https://fotopolska.eu/Zloty_Stok/b77589,Kosciol_sw_Krzysztofa_sala_gimnastyczna.html (accessed: 24.08.2024).
- Gerquin, B. (1984), *Zamki w Polsce*, 2nd ed., Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Jagiello-Kołaczyk, M. (2003), *Sgraffita na Śląsku 1540–1650*, 1st ed., Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Kornecki, M. (1980), *Śląsk w zabytkach sztuki. Złoty Stok, Srebrna Góra*, 1st ed., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Krebs, J. (1917), ‘Beiträge zur Geschichte der Stadt Reichenstein’, *Correspondenzblatt des Vereins für Geschichte der Evangelischen Kirche Schlesiens*, 15(2), pp. 277–333.

- Legendziewicz, A., Marcinów, A. (2020), 'Architectural Transformation of the Palace at Żyrowa from the 15th century to the beginning of the 20th century', *Architecture Civil Engineering Environment*, 13, pp. 41–56. Available at: <http://dx.doi.org/10.21307/ACEE-2020-004> (accessed: 22.09.2025).
- Legendziewicz, A. (2019), 'Selected City Gates in Silesia – Research Issues', *Technical Transactions – Architecture and Urban Planning*, 3, pp. 71–103. Available at: <http://dx.doi.org/10.4467/2353737XCT.19.032.10206> (accessed: 22.09.2025).
- Legendziewicz, A. (2021), 'Gotycka architektura kościoła kolegiackiego w Głogówku i jej przekształcenia do schyłku XVIII wieku', *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*, 66, pp. 48–64. Available at: <http://dx.doi.org/10.48234/WK66COLLEGIATE> (accessed: 22.09.2025).
- Legendziewicz, A., Grodzka, E., Dobrasiak, D. (2022), 'The alderman's seat in Głuchołazy and its transformations from the 14th to the beginning of the 19th century', *Archaeologia Historica Polona*, 30, pp. 187–202. Available at: <https://doi.org/10.12775/AHP.2022.008> (accessed: 22.09.2025).
- Legendziewicz, A., Kubik-Michalska, E. (2022), *Kościół ewangelicki pw. św. Krzysztofa (pierwotnie pw. Bożego Ciała) w Złotym Stoku. Wyniki badań architektonicznych*, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.
- Neuling, H. (1902), *Schlesiens Kirchorte und ihre Kirchlichen Stifungen bis zum Ausgange des Mittelalters : names des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 1st ed., Breslau: E. Wohlfarth's Buchhandlung.
- Pilch, J. (1978), *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, 1st ed., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Pilch, J. (2005), *Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska*, 1st ed., Warszawa: Ossolineum.
- Polska.org.pl. Kościół św. Krzysztofa (dawny) — Centrum Kulturalno-Turystyczne. Available at: https://polska-org.pl/3325110,Zloty_Stok,Kosciol_sw_Krzysztofa_dawny_Sala_gimnastyczna.html (accessed: 24.08.2024)
- Royt, J. (2019), *Praha středověká*, 1st ed., Praha: Karolinum.
- SUB, *Schlesisches Urkundenbuch* (1998), Bd. 6: 1291-1300, 1st ed., Köln: Böhlau.
- Über, A. (1882), *Reichenstein und das Schlackenthal nebst Umgegend*, Reichenstein: Selbstverl. der Verfassers.
- Werner, F. B. (1738) *Scenographia urbium Silesiae*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Available at: <https://bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/20891/edition/34161/scenographia-urbium-silesiae-wernher-friedrich-bernhard> (accessed: 24.08.2024).
- Werner, F.B. (bd), *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II*, t. IV B, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Available at: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/8296/edition/16339?search=cmVzdWx0cz9hY3Rpb249QWR2YW5jZWRTZWZyY2hBY3Rpb24mdHlwZT0tMyZxZjE9YXZhaWxhYmlsaXR5OkF2YW1sYWJsZS2YwWwXPE6d2VybmVyJmlwcd0yNQ> (available: 24.08.2024).